

MİR CƏLALIN ARXIVİNDƏN TAPILAN HEKAYƏLƏR HAQQINDA

Aytan Hüseynova,
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı
E-mail: aytan-aliyeva@rambler.ru

Mir Cəlal

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri sırasında nasirlər xüsusi yer tutur. Böyük yazıçı C.Məmmədquluzadə ilə başlayan pleyadaya Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəmənli, S.Rəhimov, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, Əbülfəhəsən, İ.Əfəndiyev, M.Hüseyn, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, Anar, Elçin, İ.Məlikzadə, S.Əhmədli, F.Kərimzadə, S.Azəri, S.Səxavət... daxildir. Bu möhtəşəm sırada Mir Cəlal Paşayevin öz bənərsiz yeri, ədəbi-elmi bədii-tarixi çəkisi var. XX əsrin nasirləri epik növün bütün əsaslarında – hekayə, povest və

roman sahəsində dərin uğurlar əldə etmişlər. Bütün yazıçılarımız hekayə yazmaq – hekayənəvislik sahəsində öz qələmlərini sınağı, bir çoxları bədii yaradıcılığa məhz bu janrla başlamışlar. Azərbaycan hekayəsi ötən əsrdə zəngin inkişaf yolu keçmiş epos mədəniyyətimizin, nağıl və dastanlarımızın, əfsanə və rəvayətlərimizin bədii ənənələrini mənimsəyərək öz poetikasını, təsvir imkanlarını və üslubunu zənginləşdirmişdir. XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyi sahəsində bir neçə ədibimiz xüsusilə fərqlənir: C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəmənli və Mir Cəlal. Bu mülahizə ilə heç də digər ədiblərimizin bu janr sahəsindəki uğurlarına kölgə salmaq istəmirik. S.Rəhimovun, M.İbrahimovun, İ.Əfəndiyevin, Anarın, Elçinin xüsusi bədii dəyərə malik seçilən hekayələri vardır. Fəqət klassik hekayənin peşəkar yaradıcıları Mirzə Cəlil, Əbdürrəhim bəy, Yusif Vəzir və Mir Cəlaldir.

Mir Cəlal həm hekayənin gözəl nümunələrini yaradıb, həm də nəzəriyyəçi alim kimi P.Xəlilovla birlikdə yazdıqları "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" kitabında onun janr xüsusiyyətlərini mənalandırıb: "Müasir, yeni, fəal realist bir janr olan hekayə quruluşca o qədər də mürəkkəb bir şəkildə deyildir. Xarakterik bir hadisə, yıqcam bir süjet, ümumiləşdirici bir mətləb, müxtəlif şirin, sadə söyləmə, nəqlətmə üslubu hekayə

sənətində əsasdır" (3, səh. 144). Məhz bu cəhətlər Mir Cəlalın özünün hekayələrinin poetik özəlliyini səciyyələndirir.

Professor N.Şəmsizadə yazır: "Mirzə Cəlilin "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy", Ə.Haqverdiyevin "Şeyx Şaban" və "Marallarım" silsiləsi, Y.Vəzirin "Cənnətin qəbz", "Veylabadlılar" silsiləsi, Mir Cəlalın "Anket Anketov", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "İclas qurusu"... hekayələri dünya hekayə janrının inciləri sayıla bilər. Həmin hekayələrdə həm də Azərbaycan xalqının güllüş mədəniyyəti öz əksini tapıb" (5, səh. 232).

Bu mülahizədə Mir Cəlalın hekayələrinə xas daha bir cəhət – olduqca səmimi yumor hissi, güllüş mədəniyyətimizin mənalı bədii əksi məsələsi ön plana çəkilir. Mir Cəlal hekayə yaradıcılığında daim güllüşün estetik imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir. Sovet dövrünün ədəbiyyat üzərində marksist ideologiyanın müəyyən təzyiqlərini nəzərə alaraq ədib, əsasən, yumordan, ironik güllüşdən bəhrələnmişdir. Yəni həlim və islahedici güllüş, yumor daha çox gizli mətləblərə yönəlmiş istehzalı, simvolik güllüş, kinayə yazıçının hekayələri üçün xarakterikdir. Dünyanın məşhur güllüş ustası Çarlz Çaplin yazırdı: "Yumor həyat qabiliyyətimizi artırır və sağlam düşüncəni qorumağa kömək edir. Yumorun köməkliliyi ilə biz bəxti dönlüklüyə asanlıqla tab gətirə bilərik" (6, səh. 206).

Gülən adam güldüyü obyektədən yüksəkdə dayanmalıdır. Hansı formada olursa-olsun güllüş böyük hünərdir, istedadın, şəxsiyyətin ən güclü özünü təsdiqidir.

Mir Cəlalın həm çap olunmuş, həm də kitablarının heç birinə düşməmiş hekayələri məhz belə yumoristik-kinayəli güllüş zəminində yazılıb. Kinayəli güllüş adi güllüş deyil, fəlsəfi güllüşdür. Ümumiyyətlə, güllüş xalq idrakının aydınlığını və dərinliyini ifadə edir. Güllüş mədəniyyəti kamillik mədəniyyətidir. Güllüş elə bir zirvədir ki, hər xalq, hər sənətkar ora yüksələ bilməz. Gülmək üçün səmimiyyət və saflıq lazımdır. Güllüş bəşəriyyətin sübh şafəqidir.

Ciddi şəxsiyyət, ağırtaxtalı kişi, saf və ləyaqətli türk oğlu olan Mir Cəlalın hekayələri və bütün əsərləri belə bir güllüş zəminində yazılıb.

1932-ci ildə gənc yazıçı Mir Cəlalın "Sağlam yollarda" adlı ilk hekayələr kitabı çap olunub. 1932-ci ildən 1978-ci ilədək 40 ildən çox bir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının bənzərsiz hekayənavisi Mir Cəlalın qələmi işlədi, heç zaman öz şəxsiyyətinə və bədii söz sənətinə xəyanət etmədi.

O, hekayə janrımızın, bütövlükdə ədəbiyyatımızın nüfuzunu qorudu, qalmaqallı XX əsrin qalmaqalsız ədibi, bütöv şəxsiyyət

kimi ümumxalq hörməti qazandı. Mir Cəlalın yaradıcılığı haqqında sanballı monoqrafiyanın müəllifi, ədəbiyyatşünas Yaqub İsmayılov ədibi təhlil edərək yazıb: "O, hər şeydən əvvəl, mahir hekayə ustasıdır. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir. İnsanda sağlam duyğular, xoş arzular, ümidlər oyadan, gerçəkliyə baxışda həqiqət işığı, tənqidi ruh və ayıqlıq hissi gətirən, haqsızlığa, nöqsan, eybəcərlik və mənfiliyə qarşı mübarizə keyfiyyəti aşılaman bədii güllüş ədibin yaradıcılığında mühüm tərkib hissə, əsas estetik əlamət və məziyyətlərdəndir" (2, səh. 55).

Göründüyü kimi, tədqiqatçı alim ədibin hekayələrində qabarıq görünən iki başlıca istiqaməti ön plana çəkir: gerçəkliyə baxışda həqiqət işığı, tənqidi ruh və mənfiliyə qarşı mübarizə keyfiyyəti aşılaman bədii güllüş! Bu o deməkdir ki, tənqidi realizmlə romantik səmimiyyət vəhdəti Mir Cəlalın hekayələrinin poetik və estetik konsepsiyasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində Mir Cəlal müəllimin şəxsi arxivi çox aydın və sistemləşdirilmiş vəziyyətdə saxlanılır. Şəxsi arxivlə tanışlıq zamanı yazıçının ailə üzvləri ilə, dostları ilə məktublarını, romanlarını, hekayələrini əlyazmalar variantında, müəllifin öz xətti ilə olduğu kimi, orijinal vəziyyətdə oxumaq Mir Cəlalsevərlər üçün xüsusi bir hissdir.

İstər sağlığında, istər ölümündən sonra çap olunan kitabları ilə, Milli Arxiv İdarəsində şəxsi arxivində saxlanılan hekayələriylə tanışlıqdan sonra müqayisə zamanı və ən əsas da 2014-cü ildə çap olunan 5 cildliklə tutuşdurduqdan sonra araşdırma zamanı məlum olur ki, Mir Cəlalın nəşr edilməyən 11 hekayəsi var. Bizə belə gəlir ki, "Yanşaq", "Zirəklik", "Ölü soyan", "Qayğı", "Ulduz kəndinin şafəqləri", "Tərpənir", "Söylənməyən nitq", "Sorağın gəlsin", "Oturaqlar", "Xallı muncuq", "Sünbül" hekayələri heç vaxt işıq üzü görməyib. Görkəmli müəllimin tələbəsi və araşdırıcısı, professor Təhsin Mütəllibov da bu hekayələrin çap olunmadığını qeyd edib.

Onlardan biri – "Tərpənir" hekayəsini sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Hekayə bir nəfərin dilindən danışılır: "Səhər tezdən həmişəki kimi həyətdən müxtəlif səslər eşidilirdi. Kimisi gilas, kimisi göyərti, kimisi ərik satırdı. Bu səslər içərisində bir kişinin "tərpənir" var, "yaxşı tərpənir var" deməsi məni təəccübləndirdi. Düşündüm ki, yəqin, təzə balıq gətiriblər. Pəncərədən boylandım ki:

– De görüm, tərpənən nədir? Niyə tərpənir? Necə tərpənir? Balıq neçəyədir?

Kişi dedi:

– Balıq yoxdu, yoldaş! Təzə pənim gətirmişəm!

– Nə?

– Pənim, yəni təzə pendir.

– Tərpənim deyirsən, biz də elə bilirik nəyə tərpənim.

Kişi matahını satıb həyatından getdi, amma onun səsi hələ də mənim qulağımdadı".

3 səhifədən ibarət hekayədə satira ilə Naxçıvan dialektinə mənsub olan ləhcədən söhbət açılır. Bu təkcə bir ləhcənin ifrat işlənməsinin tənqidi deyil, həm də dilə münasibətin tənqididir.

Olduqca lakonik novellaları konkret və gözlənilməz sonluqla bitən bu hekayə bir qövmin xarakterini dəqiq səciyyələndirir.

Nəzəriyyəçi alim yazır: "Avropalılar hekayəyə novella deyirlər. Mənşəyi qədim olsa da, novella XIII–XIV əsrlərdə formalaşsa belə. Novella öz mövzularını xalq arasında yayılmış əhvalat və sərgüzlərdən qəbul edib. "Novella" sözünün lüğəvi mənası "yeni xəbər" deməkdir. Sürətlə inkişaf edib gözlənilməz sonluqla bitən hekayəyə novella deyilir (5, sah. 231).

Dünya ədəbiyyatında novellanın ən yaxşı nümunələrini italyan yazıçısı C.Bokkaçço, fransız yazıçısı Mopassan, rus ədibi A.P.Çexov, Azərbaycan yazıçıları Ə.Haqverdiyev və Mir Cəlal yaradıb.

Yazıcının çap olunmamış digər hekayələrini nəzərdən keçirək: "Zirəklik" miniatür hekayələrdəndir. Onu novella da adlandırmaq olar. İncə yumortla yazılıb, müəllifə doğma mövzudadır. Novellada bir ədəbiyyat müəlliminin – Mehrəli müəllimin "zirəkliyindən" bəhs olunur. Ədəbiyyat müəllimi işləyən yazıcının ciddi mülahizələri ilə başlanır: "Zirəklik özü böyük bir qabiliyyətdir. Hər kəsdə olmaz. O adamın ki zatında qoyulmayıb, ha çalışsa, zirək ola bilməz. Lap bizim ədəbiyyat müəllimi ola. Bunun zirəkliyinin vəsfi üçün bircə söhbət kifayətdir. Ədəbiyyat müəllimliyi də, adamın Allahı var, çox çətin işdir; qədimdən çətin işdir. Gərək yüzlərlə kitab oxuyasan, illah da indi; müəllim bir yazıcının tərcümeyi-halını keçənədək bir də görürsən avtorun iki romanı çıxdı... Hardan alsın boş vaxtı ki, oturub cild-cild romanları oxusun". Burada hələ gülüş, yumor yoxdur, alim Mir Cəlalın ədəbiyyat müəllimi haqqında xəlifə eyhamlı mülahizələri var.

Mehrəli müəllim belə bir fənd işlədir: yazıçı Bəxtiyarovun "Ağrılar" romanını tələbələrə oxudub sual-cavab yolu ilə onlardan əsərin mövzusu, surət və tipləri, xarakteri, qəhrəmanın şəxsiyyəti, əsərin əsas ideyası, dili barəsində məlumat əldə edir. Birdən bir tələbə Mehrəli müəllimə gözlənilməz sual verir: "Müəllim, orada Nadir obrazı var ha, Nadir fəhlə sinfinin əleyhinədir, yoxsa lehinə?" Mehrəli müəllim əngəl sualdan yayınmağa çalışır: "Mən səndən soruşuram: Nadir necə adamdır?"

– Müəllim, bilsəm, sizdən soruşaram ki...

Müəllim üzünü tələbələrə tutdu:

– Yaxşı, kim deyər, Nadir necə adamdır?

Uşaqlar cavab verdi ki, geridə qalmış adamdır. Müəllim dedi:

– Deməli, Nadir fəhlə sinfinin ziddinədir".

Bu cavabla da romanın məzmunundan bixəbər olan Mehrəli müəllim özünü möhkəm dolaşdırır.

"Ön cərgədən bir tələbə etiraz elədi:

– Yox, müəllim, Nadir fəhlə tərəfdarıdır, ancaq savadı yoxdur. Müəllim tələbələrə tünd baxdı.

– Bəs mən nə deyirəm, kilsəyə söymürəm ki..."

Müəllimin zirəkliyi bununla bitmir. "Ağrılar" romanı haqqında sizə məlum təhlillərini bir tələbəyə "Ağrılar" romanı haqqında mülahizələrim" adlı məqalə tərzində yazdırıb çap üçün redaksiyaya göndərir. Yazıçı bu novellada: 1) mövzuda təhsil sistemini lağa qoyur, 2) ziyalılıqdan uzaq, məsuliyyətsiz müəllimi tənqid edir. Verilən parçalardan da görüldüyü kimi, hekayənin dili sadə, lakonik və koloritlidir. Mir Cəlalın hekayələrində çox nadir hallarda mürəkkəb cümlələr işlənir, o, sadə və obrazlı üslubun əvəzsiz ustasıdır. "Mir Cəlal yaradıcılığının müvəffəqiyyətli cəhətlərindən biri də onun dilinin yorucu olmaması və dinamikliyidir. Müəyyən bir fikrin sadə və xırda cümlələrlə ifadəli verilməsi, dialoqların təbii ölçüdə, qayda ilə qurulması, nəhayət, danışığın tiplərə müvafiq və onlar üçün xarakterik olması Mir Cəlal dilinin bədii xüsusiyyətini təşkil edir.

Mir Cəlal gənc nasirlərimiz arasında yoldaşlarına bənzəməyən müstəqil bir yazıçıdır. Oxucular Mir Cəlalı əsl sənət nümunələri ilə daha da irəliləmiş, daha böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmiş bir yazıçı kimi görmək istəyirlər" (4, sah. 3).

30-cu illərin sonunda gənc yazıcının ilk əsərləri haqqında tənqidçi Orucəli Həsənovun uzaqgörənliklə yazdığı bu sözlər sonralar özünü doğrultdu. Dolayısı ilə əmək, istehsalat mövzusunda yazılmış "Sünbül" hekayəsi Mir Cəlal yaradıcılığının maraqlı nümunəsi sayıla bilər. Burada əbədi yaddaşda qalan ecazkar uşaqlıq dövrünün sehrli romantikası ilə bərabər, Mir Cəlal üslubunun sadəliyi və təbiiyi də var: "İnsanın ən yaxın dostu, sirdaşı uşaqlıq yoldaşdır. Bu dostluğun heç bir başqa niyyəti, məqsədi olmur. Sünbül ilə bir məktəbdə, bir partada oturmuşuq. Bir müəllimdən dərslər almışıq. Gündəlik normamızı bir yemişik, bir sevinmişik. Sünböldən 10–12 yaşında ayrıldım..."

Mir Cəlal müəlliminin yaşlı müasiri, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki Abdulla Şaiq yazırdı ki: "Mən yazıcılığım görə müəllimliyimə borcluyam". Bu sözləri Mir Cəlal barəsində də demək olar. Onun maarif, məktəb mövzusunda yazdığı hekayələrinin qəhrəmanı məhz maarifpərvər ədibin özüdür. Dahi şairimiz M.Ə.Sabirə ithaf

olunmuş "Ulduz kəndinin şafəqləri" hekayəsi bu baxımdan nümunə sayıla bilər: "Mən müəlliməm, ömrümü uşaqlara dərs verməklə keçirmişəm. Özü də oyan-buyana qaçmamışam. Həmişə bir kənddə – dağların qoynunda yerləşən Ulduz kəndində işləmişəm.

Bəzi yoldaşlar oturub-durub öz peşəsindən narazılıq edirlər. Biri deyir, müəllimlik ömür çürüdən şeydir, biri deyir, uşaq ilə çənə-boğaz olmaq çətin peşədir, biri deyir, indi uşaqlar dərs oxumur, üzə dururlar...

Mən müəllimliyə müqəddəs bir sənət kimi baxıram..."

Bu hekayənin bədii məziyyətlərindən çox, ideyası maraqlıdır. Müəllim peşəsinin, müəllim əməyinin lazımınca dəyərləndirilmədiyi, fəqət müəllim şəxsiyyətinin tək cə təhsildə yox, millətin tarixi taleyində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi dövrümüzdə Mir Cəlalın belə hekayələri müasirdir.

"Oturənlər" hekayəsi təqəüdə çıxıb boş-bikar qalan, səhərdən-axşamədək idarədə oturub məsul işçi dostlarına göz işığı verməyən, öz mənasız söhbətləri ilə baş ağrıdıb vaxt alan üzdəniraq insanların ifşasına həsr olunub. Hekayə Mir Cəlalə məxsus kinayə və qəzəblə yazılıb.

"Sorağın gəlsin" Mir Cəlalın cəbhə hekayələrindəndir. Gözəl Şirvan elində böyük sevgi, səy və əsl müəllim kimi dərs deyən Hacıbaba müəllim bir yay məktəbi qoyub cəbhəyə getməli olur. Onu sev-

gilisi əvəz edir, Hacıbaba müəllimə layiq olmağa, onun şagirdlərini sevməyə başlayır. Hacıbaba Məmmədov da İsrəfil Məmmədov kimi qəhrəmanlıq göstərir, zabit rütbəsinə yüksəlir.

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında işıq fəlsəfi məzmun daşıyan, mənbəyi ilahidən gələn gözəl obrazdır. "Avesta" abidəsində, "Məlik Məmməd" nağılında, İşıqlıq fəlsəfəsində (Sührəvərdi) işıq gözəllik, xeyir, nəciblik, mənəvi güc kimi vəsf olunub. Hürufilər "insan həqdən qopmuş nur parçasıdır" deyirlər. Mir Cəlal haqqında xatirələrin birində deyilir: "Mir Cəlal müəllimi yaxından tanıyanların hamısı yaxşı bilir ki, o, işığı çox sevirdi. Həm öz evlərində, həm də qonaq getdiyi yerlərdə içəri girən kimi bütün otaqlarda işıqları yandırardı. Çünki işıq, nur onun qəlbində, varlığında yaşayırdı, əsas, dəyişməz hobbisi idi. Onun üçün ilahi gözəlliyin mənbəyi, varlığın əsası idi. O yaxşı bilirdi ki, işıq, nur insana daxili hərarət, inam mənbəyi, gözəllik bəxş edir. İşıqsız, nursuz gözəllik həyatda təzahür etməzdi, gizli qalardı və insanlıq bu ülvə nemətdən, əvəzsiz zövq mənbəyindən həmişəlik məhrum olardı, bir bioloji varlıq kimi başqa canlılardan seçilməzdi, kor qalardı" (1, sah. 60).

Fikrimizcə, Mir Cəlalın sadəlik və müdriklik üstə köklənmiş, bədii elmi, pedaqoji fəaliyyəti öz enerjisini məhz bu işıqdan alır, zülmətləri dağıdıb işığa doğru can atır. Aləmi nura qərq etmək istəyir. Onun çap olunmamış hekayələri də sadəlik işığında yazılıb. ❖

Ədəbiyyat:

1. Əlimirzəyev X. Mənəvi borc. Bakı: Nurlan, 2006, 192 s.
2. İsmayılov Y. Mir Cəlal: seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 381 s.
3. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972, 280 s.
4. Orucəli H. Mir Cəlalın novellaları haqqında // "Ədəbiyyat" qəzeti, 1939, 30 yanvar.
5. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012, 434 s.
6. Çaplin Ç.S. Mənim tərcümeyi-halım. M.: 1966, 212 s.

Резюме

Автор статьи исследует доселе неизвестные 11 рассказов Мир Джалала, обнаруженные в архиве писателя в 2014 году.

Ключевые слова: Мир Джалал, новые рассказы, художественная литература, символический смех.

Summary

The author of the article explores the unknown 11 stories of Mir Jalal which found in the writer's archive in 2014.

Key words: Mir Jalal, new stories fiction symbolical laughter